

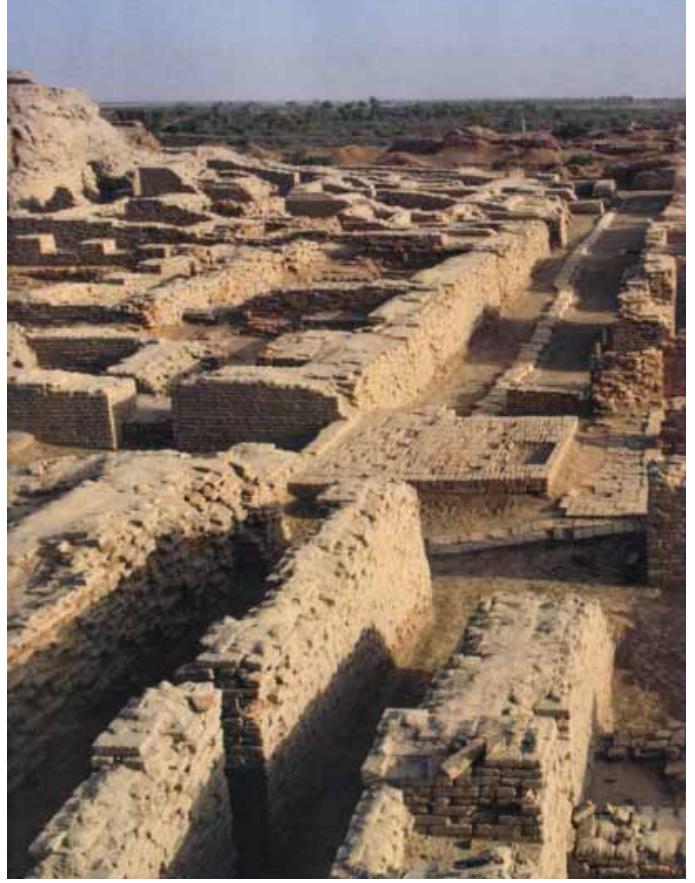
ઈ.સ. પૂર્વે 3000 થી ઈ.સ. પૂર્વે 1700

સિંધુ સંસ્કૃતિ એટલે સિંધુ નદીના તટપ્રદેશમાં વિકસેલી સંસ્કૃતિ. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ ખાસ કરીને નદીઓના કિનારે જ થયો હતો. કારણ કે, અગ્નિની શોધ થયા પછી માનવે ખેતી શરૂ કરી હતી. ખેતી માટે નદીનું પાણી ખૂબ જ ઉપયોગી હતું. તેથી માનવ પર્વતોની ગુફાઓ છોડીને નદીકિનારે વસવાટ કરતો થયો. આમ, નદી લોકમાતા ગણાવા લાગી અને નદીકિનારાનાં મેદાનો લોકસંસ્કૃતિનાં પારણાં બન્યાં.

પથ્થરયુગથી આજ સુધી આપણે કરેલા વિકાસોમાં માણસની સર્જનાત્મકતાની વૃત્તિનો પરિચય થાય છે.

ગુફામાં રહેતો માણસ આજે આલીશાન બહુમાળી અનેક સુખ-સાહ્યબીનાં સાધનો ધરાવતી ઈમારતોમાં રહેતો થયો છે આપણી આ વિકાસયાત્રામાં કુદરતે ક્યારેક સાથ આપ્યો છે. અને ક્યારેક તેનું રૌદ્ર સ્વરૂપ બતાવીને વિનાશ કર્યો છે. તેથી માણસ અનેક રીતે ઘડાયો છે. આ પ્રકૃતિની અઢળક લીલા સમજવા માટે આપણે આપણા ભૂતકાળને જાણવો પડશે. એ ભૂતકાળ એટલે ઇતિહાસ. ઇતિહાસના પેટાળમાં માણસે કરેલાં નવસર્જનો અને કુદરતે આપેલી થપાટોનું આબેહૂબ ચિત્રણ થયેલ છે.

હજારો વર્ષોથી પૃથ્વીના પેટાળમાં થતી હલચલ હંમેશાં તેની રીતે નવું સર્જન અને વિસર્જનની સાક્ષી રહી છે. ક્યારેક પૃથ્વીના પેટાળને ખોદતાં કે ક્યારે કુદરતી ઊથલપાથલથી દટાઈ ગયેલી ઈમારતો, નગરો અને ખનીજદ્રવ્યો આપણા ભવ્ય ભૂતકાળની પ્રતીતિ

સુવિકસિતનગર રચના - સિંધુ સંસ્કૃતિ
કરાવે છે.

સિંધુ ખીણમાં થયેલા માનવવિકાસના ઇતિહાસને આપણે આ પ્રકરણમાં સમજવા પ્રયત્ન કરીશું.

સિંધુ સંસ્કૃતિની કલાનો ઇતિહાસ ઈ.સ. પૂર્વે 3000થી ઈ.સ. પૂર્વે 1700 સુધીનો ગણાય છે. ઈ.સ. 1921માં પંજાબ પ્રાંતમાં રાવી નદીના કિનારે ખોદકામ કરતાં હડપ્પાની ટેકરીઓમાં દટાઈ ગયેલ સુઆયોજિત નગરના અવશેષો મળ્યા છે. ત્યાર બાદ ઈ.સ. 1922માં સિંધુ નદીના કિનારે આવેલા મોહન-જો-દડો (મરેલાંનો ટેકરો-Mound of the Dead) ખોદકામ કરતા કેટલાક અવશેષો મળી આવ્યા છે.

આ અવશેષો ઉપરથી આ સ્થળે પણ જગતની મિસર અને મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ જેવી એક સુવિકસિત પ્રાચીન નગર-સંસ્કૃતિ ઉદય પામી હતી તેનો ભવ્ય ભૂતકાળ કેવો ગૌરવશાળી હતો તેનો અંદાજ લગાવી શકાય છે. આ સંસ્કૃતિનાં પ્રમુખ કેન્દ્રો મોહન-

ગટર વ્યવસ્થા - સિંધુ સંસ્કૃતિ

જો-દડો, કાલીબંગા, લોથલ, ઘોલાવીરા અને હડપ્પા છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિ જગતની મહાન સંસ્કૃતિઓમાંની એક અને પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામેલી સંસ્કૃતિ હતી. તેમાંથી મળેલા કલાના નમૂનાઓ જોતાં તેની પહેલાં પણ કલા અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ કેટલો ભવ્ય હતો. તેનો પરિચય થાય છે.

તે વખતની મળી આવેલી મૂર્તિઓ, વાસણોના ઘાટ અને તેની ઉપર બનાવેલી ભાત, કલાત્મક રમકડાં, પકવેલી માટીની મહોરો, હથિયારો, ઘરેણાં અને અન્ય કલાત્મક ચીજવસ્તુઓ એ વખતના વિકાસની જ નહિ પરંતુ તેમની ઊંડી કલાસૂઝની પ્રતીતિ કરાવે છે. સિંધુસંસ્કૃતિની સૌથી ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત તેની નગર રચના છે.

આ ભવ્ય નગરરચના આજે પણ આપણા બહુ જ શિક્ષિત ઈજનેરો અને આર્કિટેકચર્સ વિદ્વાનોને અચંબામાં મૂકી દે તેવી અદ્ભુત છે.

નગરરચના (Town Planning)

સિંધુ સંસ્કૃતિના તમામ અવશેષોમાં સૌથી મહત્વની અને ધ્યાન ખેંચે તેવી રચનાઓમાં તેની નગરરચના મુખ્ય છે. તમામ મકાનો પાકી ઈંટોમાંથી ચણેલાં છે. મકાનનાં બારણાં રસ્તા ઉપર પડવાને બદલે અંદરની બાજુએ છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, મકાનોને બારીઓ નથી. કદાચ એવી ધાર્મિક માન્યતા કે જંગલી જાતિઓના આક્રમણના ભયને લીધે એવું બન્યું હશે. મકાનો કતારબદ્ધ છે. તેમજ દરેક મકાનમાં ગટર અને મોરીની વ્યવસ્થા છે. ગંદા પાણીના નિકાલ માટે નાની ગટરો ને મોટી ગટરો સાથે જોડવામાં આવેલી છે. ગટરોની સફાઈ માટે થોડા થોડા અંતરે બાકોરાં મૂકેલાં છે, ફૂવાઓ પણ ઈંટોથી ચણેલાં છે.

ગટરવ્યવસ્થા - સિંધુ સંસ્કૃતિ

આ નગર રચનામાં આજના આધુનિક અને સજાગ તંત્રને પણ આંબી જાય તેવા સુવ્યવસ્થિત રસ્તાઓનું આયોજન થયેલું જોવા મળે છે. નાના રસ્તાઓ મોટા રસ્તાને કાટખૂણે જોડાયેલા છે. જેથી રસ્તાના ચોકમાંથી જોતાં ચારે બાજુ જોઈ શકાય તેવા સીધા રસ્તાઓ જોતાં આ નગરનું વહીવટીતંત્ર કેટલું જાગૃત હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

જાહેર સ્નાનાગાર (Public Bath)

સિંધુ સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં એક સુંદર સ્નાનાગાર પણ જોવા મળ્યું છે. ખોદકામ કરતાં આ જાહેર સ્નાનાગાર લગભગ 7.5 મીટર ઊંડું, 12 મીટર પહોળું અને 17.5 મીટર લાંબુ છે. પાણી સુધી જવા માટે ચારે બાજુ સુંદર પથ્થરોથી બનેલાં પગથિયાં છે. વળી, સ્નાન કર્યા પછી કપડાં બદલવા માટે નાની-નાની ઓરડીઓ પણ જોવા મળે છે.

જાહેર સ્નાનાગાર - સિંધુ સંસ્કૃતિ

સ્નાનાગારમાંથી ગંદા પાણીના નિકાલ માટે તળિયે બાકોરાં અને નવું પાણી ભરવા માટે નાળાની વ્યવસ્થા છે.

આ સ્નાનાગારનો ઉપયોગ પ્રસંગોપાત ધાર્મિક કે સામાજિક મેળાવડા વખતે સમૂહમાં સ્નાન કરવા માટે થતો હશે તેમ લાગે છે. ત્યાંના લોકો કલા અને સ્વચ્છતાના ઉપાસક હશે તેની પ્રતીતિ સ્નાનાગારને જોઈને થાય છે.

માટીનાં વાસણો ઉપરની ચિત્રકલા

સિંધુ સંસ્કૃતિમાંથી મળેલા અવશેષોમાં માટીનાં વાસણો ઉપર કરેલા ચિત્રાંકન બેનમૂન છે. આ માટીનાં વાસણો ઉપર ફૂલપાનના આકારોવાળી ભાતરચના જોવા મળે છે. ભૌમિતિક આકારોવાળી અને ક્યાંક અનિયમિત આકારોવાળી પુનરાંકનયુક્ત ભાતરચના વાસણોને કલાત્મક ઓપ આપે છે.

પકવેલી માટીની તકતીઓ (ખડી મુદ્રાઓ-Baked clay)

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરતા આપણા મીમાંસકોએ નોંધ્યું છે કે, અહીંના અવશેષોમાં માટીની તકતીઓ (ખડીમુદ્રાઓ) પણ મળી આવી છે. આ તકતીઓ ઉપર પ્રાણીઓ અને માનવીના આકારો ઉપસાવેલા છે. જેમાં બળદ, ઘોડા, વાઘ, હાથી વગેરે પ્રાણીઓના આકારો વિશેષ જોવા મળે છે.

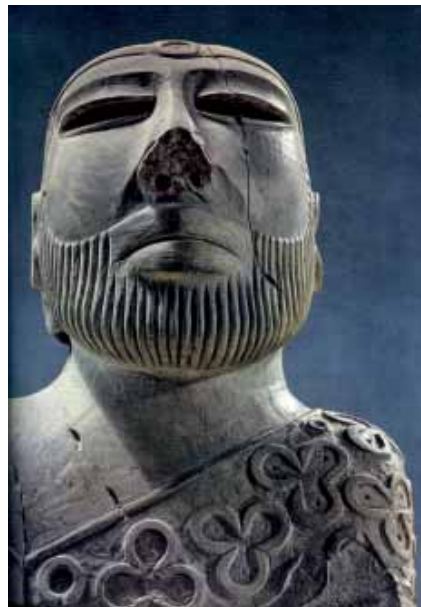
માટીની તકતીઓ - સિંધુ સંસ્કૃતિ

શિંગડાવાળા દેવ, પૂંછડીવાળા દેવ, માનવપાત્રો તથા ખૂંધવાળો બલિષ્ઠ આખલો વગેરે મુદ્રાઓથી અલંકૃત પકવેલી માટીની તકતીઓ તે સમયના કલાસર્જકોની કોઠાસૂઝ અને કલાપ્રીતિના સંભારણા સ્વરૂપ ગૌરવશાળી છે.

અહીં મળી આવતાં અન્ય શિલ્પો માટીમાં, પથ્થરમાં અને ક્યાંક ધાતુમાં બનાવેલાં છે, જે જોઈને તે સમયની ધાતુ-મિશ્રણની કલા તથા શિલ્પ-સ્થાપત્યની કલાનો પરિચય થાય છે.

દાઢીવાળા પુરુષનું ધડ (A half man with heard)

અહીંથી દાઢીવાળા એક પુરુષના ધડનું શિલ્પ મળી આવ્યું છે. તેની ઊંચાઈ 18 સે.મી. છે. આ શિલ્પમાં દાઢી છે પણ મૂંછો નથી. જમણા ખભા નીચેથી ડાબા ખભે નાંખેલી શાલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ શાલ ઉપર કપડાંની ભાત કોતરેલી છે. તેની આંખો અર્ધખુલ્લી બતાવીને કલાકારોએ તે વખતની ધ્યાનની મુદ્રાઓના આધારે આધ્યાત્મિક ઊંચાઈનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

દાઢીવાળા પુરુષનું શિલ્પ - સિંધુ સંસ્કૃતિ

ધાતુની નર્તકી (Metallic Dancer)

અહીંથી મળેલી ધાતુની નર્તકીનું શિલ્પ તે સમયમાં થયેલા ધાતુસર્જનના જ્ઞાનવિકાસની પ્રતીતિ કરાવે છે.

આ સમયમાં ધાતુને ગરમ કરીને બીબામાં ઢાળવાની કલાનો વિકાસ થયો હશે. આ નર્તકી લગભગ 12 સે.મી.ની ઊંચાઈવાળી છે. તેનો જમણો હાથ કમર ઉપર છે. ડાબો હાથ બંગડીઓથી ભરેલો છે. વાળ વ્યવસ્થિત ઓળેલા છે અને કલાત્મક અંબોડો વાળેલો છે. અંબોડામાં ફૂલ ગૂંથેલાં છે. તેના ગળામાં કલાત્મક હાર છે. અંગબંગી નર્તકી જેવી છે. આ મૂર્તિ ઊભા રહેવાની નૃત્યશૈલીની યાદ અપાવે તેવો ધાતુકલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે તેમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ધાતુની નર્તકી- સિંધુ સંસ્કૃતિ

રમકડાંનાં અવશેષો (Toys)

અહીંથી મળેલાં રમકડાંમાં કેટલાંક અપૂર્ણ છે તો કેટલાંક પૂર્ણ છે. માટીની સિસોટી, ચડઊતર કરતો વાંદરો, બળદ-ગાડું વગેરે નમૂના મુખ્ય છે. કેટલાંક કલાત્મક રમકડાં બાળકોએ જાતે બનાવેલાં હોય તેવાં છે. કારણ કે તેનાં ઉપર બાળકોના અંગૂઠાની છાપ જોવા મળે છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિના લોકો બાળમાનસ સમજનાર અને બાળકોને મનોરંજન પૂરું પાડવાના માહિર હશે અને તે માટે ઉચિત કાળજી લેનારા હશે. તેવું આ માટીનાં રમકડાં જોતાં જણાય છે. આ સમયના લોકોએ માટીનો કલાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે.

ઘરેણાના અવશેષો (Jewellery)

સિંધુ સંસ્કૃતિના લોકોમાં ઘરેણાં પહેરવાનો શોખ કે રિવાજ હશે. તેના પુરાવા રૂપે કેટલાંક ઘરેણાંના અવશેષો જોવા મળ્યા છે. તેમાં કેટલાક કિંમતી ધાતુના મણકાવાળા, કેટલાક પથ્થરના મણકાવાળા તો કેટલાક શંખલા-છીપલાં વગેરેમાંથી પણ બનાવેલા છે. આ ઘરેણાંમાં કેટલાક કાનમાં, ગળામાં, પગમાં, હાથમાં પહેરવા માટેનાં છે. કલાની દૃષ્ટિએ ઘરેણાં વિવિધ અને કલાત્મક છે તે કલાનો વિકાસ સૂચવે છે.

રમકડાં - સિંધુ સંસ્કૃતિ

ઘરેણાંના અવશેષો - સિંધુ સંસ્કૃતિ

સ્વાધ્યાય

1. યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :

- (1) પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વિકાસ ક્યાં થયો હતો ?
 (A) પહાડ ઉપર (B) જંગલમાં (C) નદીકિનારે (D) રણપ્રદેશમાં
- (2) સિંધુ સંસ્કૃતિની ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત કઈ છે ?
 (A) પશુઓનાં ચિત્રણ (B) નગરરચના (C) મનુષ્યાકૃતિ (D) બગીચા
- (3) સિંધુ સંસ્કૃતિના લોકો બાળ માનસ સમજનાર હતા તેવું શેના ઉપરથી લાગે છે ?
 (A) ઘરેણાં (B) નગરરચના (C) રમકડાં (D) નર્તકી
- (4) સિંધુ સંસ્કૃતિ કઈ નદીના કિનારેથી મળી છે ?
 (A) રાણી (B) સિંધુ (C) ગંગા (D) યમુના
- (5) સિંધુ સંસ્કૃતિના લોકો સ્વચ્છતાના ઉપાસક હતા તેવું શેના ઉપરથી લાગે છે ?
 (A) ઘરેણાં (B) નર્તકી (C) રમકડાં (D) સ્નાનાગાર

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) તકતીઓ ઉપર પ્રાણીઓ અને માનવઆકારો કઈ સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે ?
- (2) માટીનાં વાસણો ઉપર ફૂલપાન અને ભૌમિતિક આકારોવાળી ભાતરચના કઈ સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે ?
- (3) સિંધુ સંસ્કૃતિનાં વાસણો શામાંથી બનેલાં છે ?
- (4) સિંધુ સંસ્કૃતિનો ધાતુકલાનો ઉત્તમ નમુનો કયો છે ?
- (5) ખડીમુદ્રાનો અર્થ શું થાય છે ?

